

Рецензенти:

Р.П. Зорівчак — академік Академії наук
ВШ України, д-р філол. наук, проф.,
завідувач кафедри перекладознавства
і контрастивної лінгвістики імені Григорія
Кочура (Львівський національний
університет ім. Івана Франка),
член НСПУ, заслужений працівник
освіти України;

А.Ф. Карась — д-р філос. наук, проф.,
завідувач кафедри філософії Львівського
національного університету ім. І. Франка;

В.С. Рибалкін — д-р філол. наук, проф.,
завідувач відділу Класичного Сходу
Інституту сходознавства
імені А. Кримського НАН України,
лауреат премії імені А. Кримського.

ЖИТТЄВА ФІЛОСОФІЯ
МУЛЛИ НАСРЕДІНА

В українській історичній думі гуляє
Килиїмським полем козак Ганджа Анд-
дибер.

На козаку, бідному нетязі,
три сіром'язі,
опанча рогозоя,
поясина хмелоя.

На козаку, бідному нетязі, сап'янці,
видно п'яти й пальці,
де ступить — босої ноги слід пише...

У такому-то перевязі увіходить він
до корчми у Черкасах, де з його виду
насміхаються три дуки-срібляники та ве-
лять шинкарці Насті принести йому про-
кислого пива. Та посилає наймичку, про-
те наймичка не вточила пива з «дев'ятої

бочки», а з десятої, найкращої. Не хочачи більше зносити глузувань, він виймає черес із золотими червінцями і встеляє ними стіл. Зараз і дуки-срібляники, і Настя запрошують його «призволятися», на це козак вихиляється із вікна і гукає своїх товаришів, що сиділи у сховку; тії приносять дорогі шати, сап'янові чоботи і козацький шлик. Ось тут і виходить на яв, що він — ніякий не нетяга, а козацький гетьман Хвесько Ганджа Андибер. Відмовляючись від почастунків, він не їсть, не п'є, тільки виливає усе на свої шати, при тім приказуючи:

Ей, шати мої, пийте-гуляйте!
Не мене шанують,
Бо вас поважають.
Як я вас на собі не мав,
То й честі од дуків-срібляників не мав.

В аналогічній ситуації Ходжа Насреддін, прийшовши, щоправда, у багатий дім на гостину, спершу сидить ніким не помічений у самому кінці лави, бо вбраний був, бачте, у латану сімряжку-халат. Та коли повернувся в той дім у коштовному каптані, його одразу ж садовлять на достойне місце й припрошують пригощатися. Проте не став куштувати Ходжа ні плову, ні халви, а заходився лишень тицяти рукавом у наїдки.

Турецький Ходжа Насреддін належить XIII ст., отже, жив він у монгольську епоху, захопивши занепад династії Сельджукідів Руму, хоча усна традиція переносить його у XIV вік, себто епоху Тамерлана. Ходжа Насреддін — особа уже напівлегендарна: народився він в околицях Анкари і там діяв як духівник і наставник, а помер у місті Акшегір

(по-нашому як би Білгород) 683 року гіджри (за мусульманським календарем), що відповідає нашому 1285 рокові. Особа напівлегендарна у тому сенсі, що анекдоти про Ходжу Насреддіна уперше були записані у XVI ст. і в так званий «насреддінівський» цикл увійшли анекдоти цілком різні — від анекдотів літературних аж до народних та історичних, де від справжнього Ходжі Насреддіна з гоним часу зосталось доволі-таки небагато. Ходжа Насреддін — це узагальнений образ. Анекдоти «насреддінівського» циклу ми зустрічаємо вже в такій древній збірці, як «Книга захоплюючих оповідей» асирійського письменника Абу-ль-Фараджа Бар-Ебрея (1226–1286). Завдячуючи усній традиції анекдоти й короткі оповідання із «Ресале-йе дильгушай» («Трактат на розвагу серця»), що належать перу знаме-

нітого перського сатирика Убеїда Закані (XIV ст.), набули насреддінівського виду й доповнили й без того суперечливий образ Ходжі: то він недолугий чолов'яга, що не знає, де у нього по праву, а де по ліву руку, то тонкий пересмішник. Це було свого часу зауважено і акад. В. А. Гордлевським, який писав: «На тип ходжі справили вплив і літературні твори, наприклад, анекдоти перського поета XIV ст. Убеїда Закані. Анекдоти ці видавались у Стамбулі, і можливо, що вони опісля — отже, порівняно вже недавно — приліпились до ходжі Насреддіна».

Зустрічаються подібні анекдоти і в перського поета Джалаледдіна Румі (1207-1273) у його поемі «Маневі-йе маневі» («Поема з прихованим змістом»). Так, Румі оповідає про хлопчика, який ішов за батьковою труною і плакав:

— О батьку, вже несуть тебе туди,
Де в землю закопають назавжди.

Несуть тебе в тісний, похмурий дім —
Ні килимка, ані рогожі в нім.

Між днем і ніччю стерлася межа,
Ні каганця вночі, ні вдень коржа.

Ні даху, ані стелі, ні дверей,
Ні промінця, ні чаші для гостей.

Почувши хлопцеве голосіння, Джуга
промовив батькові при тім:

— Клянуся, що несуть його в наш дім!

У Закані, правда, край дороги, коли
проносили небіжчика, стояли дєрвіш із
сином, і ці персонажі, разом із Джугою,
дають змогу відносити згадані анекдоти
до часів якнайдавніших.

Насреддін при ближчому розгляді у добрій половині (де вже він неісторичний) виказує свою безумовну арабськість, і ми це бачимо, ознайомившись із арабськими анекдотами про Джугу, згадки про якого наводяться вже у «Фігрісті» («Каталозі») бібліографа ан-Недіма Багдадського (X ст.). «Анекдоти, зібрані довкола імені Джуги, — пише В. А. Гордлевський, — прийшли до турків; турки впізнали тут знайомі риси, — так збагатився образ ходжі Насреддіна. Між ходжею Насреддіном і Джугою знайшлося на якомусь етапі формування типу щось загальне...» Хорошим прикладом на підтвердження тези формування спільного типу буде подати до «Ковдри мулли Насреддіна» історію із Абу Бекром, який, поряд із Омаром та Османом, став об'єктом безпощадних глузувань

шиїтів. «Абу Бекр Благочестивий часто вештався ночами, шукаючи, де що погано лежить. Та як ревно старався він, йому нічого не попалося у руки. Тоді узяв поцупив з досади свою чалму і сховав собі під пахвою.

Ото як прийшов додому, жінка його і питає:

— Ну, то що ти приніс цього разу?

— Ось чалму свою я приніс, — каже. — Та помовчала б ти! — зацитькав він жінку, бачачи, що розсердилась вона дуже. — Не до тями тобі, навіщо я так вчинив? Дуже вже не хотілось мені упіймати облизня».

І ще одне цікаве спостереження: вдаючись до тематичної класифікації і групуючи анекдоти за розділами, «Насреддінові скупощі» доведеться так чи інакше співвідносити з «Кітаб аль-

бухаля» («Книгою про скупих») арабсько-го письменника аль-Джахиза та тому подібними збірниками. («Один скнара мовив своєму служникові: — Принеси їжу та замкни двері, щоб лиха кого не принесла! А то доведеться іще ділитись. — А чи не закрити спершу двері, — сказав меткий служник, — а вже потому принести їжу? — Йй-богу, ти мудріший од мене, — вигукнув скнара, — бо дієш завбачливіше!»). Арабська частина «Рісале-йе дильгушай», практично вся компілятивного характеру, також дає багато матеріалу на відповідь, у якому зв'язку стоїть Насреддін і арабська література. («Абу-ль-Харісу поспитали: — Чи може народитись дитина од восьмидесятилітнього діда? — Авжеж, що може, — сказав Абу-ль-Харіса, — надто коли в нього є двадцятилітній сусіда»).

Помандрувавши далі на схід і здобувши собі там не меншу популярність (у Ірані він зробився Муллою Насреддіном), Насреддін міцно вкоренився і на Балканах, не минув він і України. Тут чи не першим звернув на це увагу М. Драгоманов на сторінках «Киевской старины» (1886, т. 14, № 2-3) у статті «Турецкие анекдоты в украинской народной словесности», подавши до уваги чимало прикладів побутування перелицьованого Ходжі. Якщо у Закані роль недотепи відводилась казвінцеві — мешканцеві іранського міста Казвін («Один казвінець впав у глибоку яму...»), який згодом зробився знову-таки муллою Насреддіном, то в українському фольклорі роль Насреддіна пропонувалась уже циганові, і, як слушно зауважив М. Драгоманов, український оповідач у деяких випад-

ках не до кінця розумів самого гумору, бо при передачі могли випадати окремі деталі, і що важливо: «з самого початку український оповідач відчував іще, що жарт належить чужинцеві».

Ось відкіля узявся у Степана Руданського хитрий циган (завважимо принагідно, що український письменник проживав довший час не де, як у Ялті, в Криму). Ті ж анекдоти, що й у «Ресалейє дильгушай» перського сатирика, ми уже сприймаємо у Руданського як свої, такі давні й добре знайомі — це й «Циган в огірках», і «Жалібний дяк» та ще багато інших. Долучився до «насреддіани», сам того не гадаючи, й Франко-фольклорист, записавши у Жовківському повіті казку «Піп на казанні», яка буквально повторює «Проповідь мулли», і ми бачимо, що це звичайна сліпа копія, хіба що

там проповідником виступає мулла,
а у нас — сільський піп.

«А то раз якийсь піп дуже не любив
казання говорити. То одної неділі виходить
на казальницю, та й каже:

— Мої милі парафіяни, а знаєте, о чім
я вам нині буду казання казати?

— Ні, не знаємо, — кажуть люди.

— Га, коли ви не знаєте, то й я не
знаю, — каже піп та й зліз із казальниці.

На другу неділю знов піп на казаль-
ницю.

— Милі мої парафіяни, а знаєте, о чім
я вам нині буду казати казання?

— Знаємо, — кажуть люди.

— Ну коли знаєте, то нема вам що
й казати. Рцем всі от всея душі!..

Приходиться на третю неділю, вже
собі люди міркують, як би то його за-
йти? Змовилися собі... Вилазить піп на
казальницю.

— Мої милі парафіяни, а знаєте, о чім я вам нині буду казати казання?

То една половина людей у церкві каже: «Знаємо», а друга каже: «Не знаємо».

— Так? — каже піп. — Ну, то добре. Най ті, що знають, та скажуть тим, що не знають. Благоденствіє господнє на всіх вас!

Та й уже було по казанню».

Та недарма ми так довго говорили про Ходжу Насреддіна, коли б не іще одна така собі українська народна казка «Селянин та крамар», яка при ближчому розгляді впевнено вказує на східний прототип, а саме на Насреддіна. Зайшовши якось у крамницю, селянин попрохав дати йому одну банку з цукерками, понюхав її, тоді казав подати йому іншу. Понюхав і ту, і ще одну, і вже замірявся було іти геть. «Куди ж ти, — здивувався

крамар, — а гроші платити хто буде?»
Вернувся селянин, дістав гроші, постукав ними по столі та й сховав назад у кишеню. «Я, — каже, — понюхав, ти послухав, ото ми й квити з тобою». І тут ми бачимо, що муллу Насреддіна не лише перевдягнуто в українські шаровари, а й відбулась певна трансформація самого анекдоту-оповідання: звичайний жарт переведено у площину соціально-побутову, де доволі виразно проступає бажання оповідача при змалюванні образу селянина та крамаря подати розповідь у так званому становому ключі.

Як було завважено, з бігом часу образ Насреддіна мінявся, набуваючи суперечливого характеру, заодно, в окремих випадках, відбувались втрати у змісті, де первісний жарт затирався й ставав не зовсім зрозумілим — уже не було

тієї «солі» і гостроти. Поза історичним контекстом «втрачався чи спотворювався справжній сенс ситуації: власне, ці акценти нерідко зникають при передачі, записі чи перекладі анекдотів», — цілком слушно каже М. С. Харитонов. І справді, збагнути глибинний, багато в чому втрачений сенс багатьох сюжетів допомагають як типологічні, так і генетичні зіставлення. Так, щоб зрозуміти «сіль» турецького анекдоту «Ходжа погамовує гордоці Тамерлана», дослідник змушений був вдатись до глибших розшуків, знаходячи відповіді у «Житті протопопа Аввакума». «Коли гонителі нападаються на Аввакума з лайкою й бійкою, він прибирає «дурацьку» позу (валиться на бік) і у відповідь на насміхання відказує: «Ми уродці Христа ради; ви славні, ми ж безчесні; ви сильні, ми ж немічні».

Дослідники ідуть іще далі у «реставрації» оригінальності анекдотів, наводячи приклади й жарти, приписувані давньогрецьким філософам-кінікам, зокрема Діогену Сінопському (бл. 412-323 рр. до н.е.), зокрема й такі, що зустрічаються в мулли Насреддіна: «Якось-то хтось зачепив його колодою, а потім вигукнув: «Стережись!» — він ударив його палицею і вигукнув: «Стережись!» Оці втрати чи спотворення в сюжеті «спонукували» пізніших оповідачів чи компіляторів привносити свої тлумачення, додаючи «реалістичніші» подробиці, щоб пояснити дії героя. У турецькому анекдоті «Надто гаряче» Насреддін укриває гостя драбиною, а потім поливає його водою. «Проте оповідач вважає за необхідне психологічно виправдати Насреддіна: гість приходить до Ходжі

без запрошення, «не знаючи, що з його хати навіть миші давно втекли з голоду» (М.С. Харитонов).

Цих «неясностей», зрозуміло, не позбавлені й анекдоти про іранського муллу Насреддіна; хоча вони не далеко відбігли від найближчого, турецького прототипу, однак для кращого їх «прочитання» доводиться звертатись до турецького ходжі. Коли одного разу мулла прийшов у місто («Благодайне місто»), у ньому саме було велике свято. Здивувався мулла, адже у його місті люди мруть з голоду. «У нас також багато людей ходять голодними, — відказали йому. — Це ти випадково потрапив до нас під час свята.» — «То чого ж ви щодня не влаштовуєте свято?» — запитав у своєму стилі, «приставляючись», мулла. Набагато чіткіша й зрозуміліша

експозиція в турецькому анекдоті:
«Якось-то під час неврожаю ходжа потрапив у село. Дивиться — народ їсть і п'є на всі заставки...». Куди «історичніший» анекдот «Справжній мудрець» в турецькому варіанті, присвячений висміюванню псевдовчених та схоластів. У «Природній різниці» дітлахи питають причину несправедливого розділу, відповідь мулли виглядає занадто млявою, без попередньої мотивації, — немає гостроти і соціальної викривальності отого питомого, справжнього ходжі Насреддіна. Запитання «А якого ви хочете розділу — божеського чи людського?» практично одразу налаштовує на «божеську дільбу». В кришталеві чистих душах дітей сяйнула гадка: «А що, попрохаємо поділити по-божеському!», і тут ходжа подав їм урок житейської

мудрості, резюмувавши: «...хто не знає шляху правильного користування, — знедолений. Ось тим-то при дільбі по-божеськи і стається різниця».

Взагалі, ведучи мову про «історичного» ходжу в перських анекдотах, як вірно завважив М.-Н. Османов, в перських анекдотах немає спроби пов'язати Насреддіна з якою-небудь історичною особою: персонаж, що протистоїть йому, називається просто «правитель» або ж «емір».

Вчені досі не прийшли до однозначного висновку, чи окремі анекдоти із «насреддінівського» циклу примандрували на Захід, чи навпаки — із Заходу потрапили на Схід. Йдеться передусім про одного гусака — сюжет, відомий європейському читачеві із «Декамерона» Боккаччо (день VI, новела IV).

Не менш цікаво порівняти перський анекдот «Жінчина хитрість» і новелу із Декамерона про гулящу жінку (день VII, новела IV) — порівняння, яке вже стало хрестоматійним: «Тофано замикається вночі од жінки дома і не впускає її, як та не просила; тоді вона каже, що втопиться, і кидає в колодязь камінь; чоловік вибігає надвір, а вона замикається сама в домі, не впускає його і ганьбить перед сусідами». Цілком справедливе зауваження В. А. Гордлевського, який називає турецький анекдот прикладом повернення на Схід сюжету з «Декамерона»: «В умовах старого Сходу така ситуація була б неможлива».

Свого часу Й.-В. Гете, автор знаменитого «Західно-Східного дивану», ознайомившись із анекдотами про Ходжу Насреддіна у перекладі фон Діца,

писав: «...[фон Діц] прислав мені кілька анекдотів про нього у своєму перекладі. Із них вкотре випливає, що чимало грайливих байок, які мешканець Заходу переказує на свій лад, беруть початок на Сході, але тільки, переінакшуючись, втрачають свої справжні барви, свій істинний, своєрідний тон».

Окремі анекдоти про Муллу Насреддіна уперше були надруковані в журналі «Всесвіт», 2006, № 7-8.

Роман ГАМАДА

در فرمهای عهده در ایران و ترکیه و عربستان لطائف و حکایات بسیاری در
افواه مشایخ است که عامل آن را در ایران قاصد نصرالدین و در ترکیه خواجه نصر

دینند که
ع حکایات
ش از این
دام کشور
کافی و
لی که بر
از پا و شا
وان بیار
رین سمر

در عرب
بچه اول
بر سوار
بسته
یا واقعا
قد آن
از
ساعت
ن ۲

بسیار از این لطائف و حکایات با و بسته اند و هنوز هم بسیاری از این قصص و طعین را بر
چون در زبان فارسی و سواهی جزوه گویند که از معنی ترجمه شده از زبان

ПРОПОВІДЬ МУЛЛИ

Одного дня мулла, піднявшись на казальницю, почав такими словами:

— О люди, чи ж відаєте ви, що казатиму вам нині?

— Ні, ми того не свідомі,— відповіли молільники.

Розсердився мулла, зійшов униз із казальниці та й говорить:

— Ба, раз ви такі на розум убогі, то нічого я вам нині і не казатиму.

Сказав отак та й пішов собі відтіля.

А другого дня, як знову піднявся на казальницю, став питати у них те саме, що питав учора. Порадившись проміж себе, люди відповіли йому:

— Авжеж, знаємо, що ти хочеш сказати.

От мулла й мовить їм:

— Коли ж вам усім відомо, яку то я проповідь казатиму нині, то нічого мені тут і розводитись.

Та й зійшов із казальниці додолу і подався з мечеті, полишивши молільників вкрай здивованими. Як пішов ото мулла, люди і врадили між собою, що коли мулла повторить оте своє хитре питання, одні нехай казатимуть, що уже знають, мовляв, його речі, а другі казатимуть, що, мовляв, не знають, і отаким-ото чином мулла хоч-не-хоч, а виголосить своє казання.

Ото третього дня мулла знову піднявся на казальницю й повторив те саме питання. Одні люди казали йому на одвіт: «Та ні ж бо, мулло, сном-духом не відаємо!», а інші прохали, аби він нарешті над ними зглянувся.

Тож змилосердився мулла та й каже:

— Добре, любі мої. Отеперечки тії, що знають, нехай розкажуть тим, що не знають,— та й пішов собі, лишивши молільників отетерілими з подиву.

ГОЛОС МУЛЛИ

Якогось дня мулла став співати у лазні. Дуже вже вподобався йому свій голос.

— Шкода, що люди не чують, як я співаю, — який голос хороший у мене.

Та так собі думавши, вийшов із лазні, піднявсь на мінарет і заходився співати, до молитви закликати, а пора, як на те, була пізня. Якийсь перехожий, не змігши слухати його противного голосу, гукнув йому:

— Чи тебе хто силує, мулло, що ти непутнім голосом людям досаждаєш?

А мулла й сам чує, що не туди завів, то й відказав перехожому:

— Ех, коли б тут з Божої ласки була лазня, я б показав вам, який у мене голос!

ПЕРЕКОНЛИВИЙ ДОКАЗ

Одного дня мулла казав прибульцям під час проповіді:

— Знайте ж, що у вашому і нашому місті одне повітря.

— Як же ви дійшли такої думки, пане добродію?— зчудувалися прихожани.

Відповів їм мулла:

— Коли ж і сонце, й місяць, і зірки,
що ви бачите навч у себе вдома, зарівно
й тут є, оце й править доказом одного
повітря.

НЕЗВИЧНЕ МІРКУВАННЯ

Раз якось виголошував мулла у ме-
четьці проповідь, і під час тої про-
повіді об'явив він молільникам:

— О люди, віддавайте ж дяку Богові,
що не сотворив він верблюдів із пір'ям,
а то коли б верблюди могли літати, сів
би який знічев'я на хату правовірного,
стеля зараз би й обвалилась на голову
того небоги.

